

हर्कबहादुर कवितामा व्यञ्जनार्थ

दीपक थापा^१

लेखसार

प्रस्तुत लेख आनन्दवर्धनद्वारा प्रतिपादित ध्वनिसिद्धान्तअनुसार अभिधा, लक्षणा र व्यञ्जना (प्रतीयमान अर्थ) मध्ये व्यञ्जना वा प्रतीयमान अर्थका आधारमा दिनेश अधिकारीद्वारा रचित हर्कबहादुर कविताको अर्थनिरूपणमा केन्द्रित छ। पूर्वीय काव्य परम्परामा ध्वनि सिद्धान्तका आधारमा काव्यको श्रेणी मापन गर्ने गरिन्छ। रससिद्धान्त जस्तै ध्वनि पनि संस्कृत साहित्य समालोचनाको एक अत्यन्त उर्वर एवम् प्रचीन सिद्धान्त हो। आनन्दवर्धनले व्यङ्ग्यको प्रबलता रहेको अभिव्यक्तिलाई ध्वनिकाव्य मानेका छन् भने ध्वनि तत्त्व गौण रूपमा रहेका वा वाच्यर्थकै समान भएर रहेको अभिव्यक्तिलाई गुणीभूत व्यङ्ग्य काव्य मानेका छन्। हर्कबहादुर कवितामा आर्थिक विस्मता, मानवीय मूल्यहीन, सामाजिक विसङ्गति र राजनैतिक अकर्मण्यताका कारणले आम नेपालीले भोगेका दुःख र पीडा हर्कबहादुर पात्रको माध्यमबाट व्यञ्जनार्थमा अभिव्यञ्जित भएको छ। प्रस्तुत कविता अभिधार्थभन्दा व्यञ्जनार्थमा बढी शक्तिशाली अर्थ प्रकटीकरण भएको छ। त्यही व्यञ्जनार्थ खोजी गरी वर्णन र विश्लेषण गर्नु लेखको मूल प्राप्ति हो।

शब्दकुञ्जी : अभिधा, ध्वन्यात्मक, लक्षणा, प्रतिनिधि, व्यञ्जना, श्रमजीवी।

विषयपरिचय

समकालीन कवि दिनेश अधिकारीद्वारा रचित हर्कबहादुर कविता व्यञ्जनार्थ प्रधान कविता हो। उनको यो कविता धर्तीको गीत (२०४४) कविता सङ्ग्रहमा सङ्ग्रहीत छ। यो कविता गद्यलयमा रचना गरिएको छ। यो कवितामा प्रस्तुत गरेको हर्कबहादुर पात्र आम नेपालीहरूको प्रतिनिधि पात्र हो। कवितामा नेपालीहरूले भोगेका आर्थिक विषमता, सामाजिक भेदभाव, राजनैतिक अत्याचार र अमानवीय व्यवहारप्रति व्यङ्ग्य गरिएको छ। हर्कबहादुर शीर्षकअनुसार हर्कको अर्थ हर्ष आनन्द, खुसियाली र बहादुरको अर्थ आँट, साहस, सुन्याउँ काम गर्न सक्ने भन्ने हुन्छ। हर्कबहादुरको यो गुण कवितामा पाइँदैन। कविताका शीर्षक, पद, पदावली, वाक्य, अनुच्छेदहरूमा अभिधा अर्थ वा लक्षणा अर्थभन्दा व्यञ्जना अर्थ प्रबल रूपमा प्रकटीकरण भएका छन्। अतः प्रस्तुत कवितामा आनन्दवर्धनद्वारा स्थापित ध्वनिसिद्धान्तलाई विश्लेष्य विषयका रूपमा ग्रहण गरी विश्लेषण गरिएको छ। प्राचीन विद्वान्हरूले 'ध्वनि'लाई काव्यात्मा मानेको वा 'ध्वनि' शब्दको प्रयोग गरेको नपाइए पनि 'प्रतीयमान' अर्थ वा 'व्यङ्ग्यार्थ' भन्ने उल्लेख गरिएको पाइन्छ (उपाध्याय, २०६१, पृ. १६७) ध्वनिवाद र सवादकै विकास हो र आलङ्कारिक वैयाकरणप्रति पनि ऋणी छ। वैयाकरण स्फोट रूप मुख्य अर्थलाई अभिव्यक्ति

१. dipakthapa331983@gmail.com

गर्ने शब्दको निमित्त 'ध्वनि' को प्रयोग गर्दछन् (उपाध्याय, २०५९, पृ. २२१) । व्याकरणशास्त्रमा अर्थव्यञ्जक शब्दको रूपमा मात्र ध्वनिको प्रयोग भएको पाइन्छ । संस्कृत काव्यशास्त्रको चिन्तन परम्परामा रस, अलङ्कार, रीति, गुण जस्ता सिद्धान्तहरूको स्थापना भइसकेपछि साहित्यमा ध्वनिलाई सैद्धान्तिक स्वरूप प्रदान गर्ने ध्वनिसिद्धान्तका प्रतिपादक आचार्य आनन्दवर्धन हुन् । ध्वनिवादीको सिद्धान्त ईसाको नवौं शताब्दीमा स्थापना भएको हो (गडतौला, २०७१, पृ. ६५) । ध्वनिसिद्धान्तमा स्थापनपछि ध्वनिका सम्बन्धमा विस्तृत खोज र अनुसन्धानहरू भएको पाइन्छ । प्रस्तुत 'हर्कबहादुर' कविता ध्वनिसिद्धान्तका आधारमा कुनै अध्ययन अनुसन्धान नभएकाले कवितालाई ध्वनिसिद्धान्तान्तर्गत व्यञ्जनार्थ खोजी गरी व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ ।

अध्ययनविधि र विश्लेषणको सैद्धान्तिक ढाँचा

प्रस्तुत लेख मूलतः आनन्दवर्धनद्वारा प्रतिपादन गरेको ध्वनिसिद्धान्तान्तर्गत व्यञ्जनार्थ कविताका विभिन्न तहमा खोजी गरी व्याख्या विश्लेषणबाट निष्कर्षमा पुग्ने भएकाले सामग्री सङ्कलनको मूल आधार पुस्तकालयलाई बनाइएको छ । यस क्रममा दिनेश अधिकारीद्वारा लिखित *धर्तीको गीत* कविता सङ्ग्रहान्तर्गत *हर्कबहादुर* कविता प्राथमिक सामग्रीका रूपमा लिएको छ भने द्वितीय सामग्रीका रूपमा सिद्धान्तसम्बन्धि पुस्तक र विषयसँग सम्बन्धित पूर्वकार्यहरू रहेका छन् । 'हर्कबहादुर' कवितालाई ध्वनि सिद्धान्तका सापेक्षतामा विश्लेषण गरिएको हुनाले यसमा निगमनात्मक विधिको प्रयोग भएको छ ।

पूर्वीय काव्यशास्त्रमा ध्वनिलाई आवाजका रूपमा मात्र नभएर साहित्यिक कृतिको पठनबाट प्राप्त हुने विशिष्ट काव्यानन्दका रूपमा लिइएको छ । शब्द र अर्थले आफ्नो वाच्य अर्थलाई गौण बनाएर प्रधान रूपमा व्यङ्ग्यार्थको बोध गराउँछ, त्यहाँ ध्वनिकाव्य हुन्छ । जसरी कुनै चीजको सौन्दर्यलाई त्यसको कुनै विशिष्ट अवयवमा निर्देश गर्न सकिँदैन, त्यो छुट्टै प्रतीत भइरहेको हुन्छ, त्यसरी नै साहित्यिक सौन्दर्य र वाच्य अर्थभन्दा छुट्टै रूपमा सहृदय पाठकलाई प्रतीत हुन्छ (अधिकारी, २०६७, पृ. ८५) । ध्वनिवादको प्रारम्भिक स्वरूपका रूपमा स्फोटवाद लिन सकिन्छ । स्फोट शब्दले उपयोगी ध्वनिहरूको योगबाट स्फुटन अथवा अभिव्यञ्जित हुने अर्थबोधक शब्दलाई बुझाउँछ (शर्मा, २०५८, पृ. ६) । ध्वनिको चर्चा पूर्वमा ध्वनिवादको प्रवर्तन हुनभन्दा अघि नै भैसकेको भए पनि ध्वनिको स्वरूप यसको स्थान आदिबारे गहन व्याख्या गरी ध्वनिलाई सैद्धान्तिक रूप वा छुट्टै सिद्धान्तका रूपमा स्थापना गर्ने काम भने सर्वप्रथम आनन्दवर्धनबाट भएको हुँदा यिनलाई नै ध्वनि सम्प्रदायका प्रवर्तक र ध्वनिसिद्धान्तका प्रथम संस्थापक मानिन्छ (शर्मा र लुइटेल, २०७६, पृ. ८४) । आनन्दवर्धनपछि अभिनव गुप्तले ध्वन्यालोकको लोचनटीका लेखेर ध्वनिवादको प्रचार गरे भने मम्मटले विरोधी मतको खण्डन गरी ध्वनिलाई काव्यमा मूर्धन्य स्थान दिलाउन महत्त्वपूर्ण योगदान दिए । त्यसैले मम्मटलाई ध्वनि प्रस्थापनका परमाचार्य भनिन्छ (उपाध्याय, २०६१, पृ. १६६) । ध्वनिका सन्दर्भमा विश्वनाथ, जगन्नाथ जस्ता विद्वान्हरूले विभिन्न चर्चा गरेका छन् ।

पश्चिमा विद्वान्हरूले पनि व्यङ्ग्यार्थलाई सङ्केत गर्ने मेटाफोर भनेर विश्लेषण गरेको पाइन्छ । फर्डिनान्ड डी ससुरका अनुसार भाषा एउटा सङ्केत व्यवस्था हो । भाषामा ध्वनिबिम्बले सङ्केतकको काम गर्छ र अर्थचाहिँ सङ्केतित बन्छ । सङ्केतक र सङ्केतितबिचको सम्बन्धलाई सङ्केत भनिन्छ । तर भाषिक अर्थ भनेको सङ्केतक र सङ्केतित मात्र होइन । सङ्केतक र सङ्केतिक अर्थात् वाचक र वाच्यभन्दा पर पनि अर्थको

उपस्थिति रहन्छ (बास्किन, सन् २०११ पृ.१२२-१२७) । कृतिमा दोहोरो अर्थको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । ज्याक डेरिडाका अनुसार साहित्यमा उपस्थितभन्दा अनुपस्थित अर्थको बढी महत्त्व हुन्छ । विनिर्माणवादाको मूल मन्त्र भनेकै अर्थको स्थिरमा होइन, बहुलता हो । त्यसलाई डेरिडाले मेटाफोर भनेका छन् । उनका अनुसार कुनै वस्तु वा यथार्थको वर्णन गर्दा केवल आलङ्कारिक भाषामा मात्र गर्न सकिन्छ किनभने भाषाको प्रकृति नै आलङ्कारिक रहेको छ (हाबिब, २००६, पृ. ६५१) । यसैले शब्द र अर्थका बिच अन्योन्याश्रित सम्बन्ध हुन्छ । वाच्य, लक्ष्य र व्यङ्ग्य गरी अर्थका तीन प्रकार छन् । शब्दको वाच्य अर्थबाट अभिधा अर्थ, लक्ष्यार्थबाट लक्षण अर्थ र व्यङ्ग्यार्थबाट व्यञ्जन हुन्छ । यसै सम्बन्धमा पूर्वीय विद्वान् विश्वनाथले शब्दको वाच्य अर्थबाट अभिधा अर्थ, लक्ष्यार्थबाट लक्षणा अर्थ र व्यङ्ग्यार्थबाट व्यञ्जना अर्थ बुझिने हुनाले अर्थका तीन शक्ति वा वृत्ति हुन्छन् (विश्वनाथ, सन् २००७ पृ.३४) । शब्दको सोभो अर्थ अभिधा र विशिष्टकृत अर्थमा लक्षणा र व्यञ्जना अर्थ प्रकट हुन्छ ।

ध्वनिका प्रमुख भेदहरू

ध्वनि सिद्धान्त स्थापित गर्ने क्रममा आनन्दवर्धनले ध्वनिका अनेक भेद देखाएका छन् । मम्मटले १०४५५ भेद देखिएका छन् भने विश्वनाथले ५३५५ भेद देखाएका छन् । दुवै जनाले शुद्ध भेद ५१ ओटा मान्दछन् (अधिकारी, २०६७, पृ. ८९) । ध्वनिका केहीप्रमुख भेदहरू यस प्रकार छन् :

अभिधाशक्ति

शब्दले बुझाउने सङ्केतिक अर्थलाई अभिधाशक्ति भनिन्छ । सङ्केतित वा अभिधा अर्थ भनेको मुख्य अर्थ हो । लक्ष्यार्थ र व्यङ्ग्यार्थभन्दा पहिला मुख्यार्थ बुझाउने भएकाले यसलाई शब्दको प्रथम शक्ति मानिन्छ (विश्वनाथ, सन् २००७ पृ.३५) । अभिधा अर्थ घुमाउरो र साहित्यक अर्थभन्दा फरक पहिलो सोभो अर्थ अभिधा हो । पहिलो अभिधार्थ बोध हुन्छ त्यसपछि व्यङ्ग्यार्थ बोध हुन्छ । वाच्यार्थको विवाक्षित नभई अभिव्यञ्जित हुने ध्वनिलाई अभिधामूलक ध्वनि भनिन्छ । सङ्केत गरेको अर्थ बुझाउने वृत्तिलाई अभिधा वृत्तिलाई अभिधा वृत्ति भन्छन् (भट्टराई, २०७७, पृ. १२८) । अभिधा अर्थ सोभो सरल किसिमको हुने भएकाले अभिधा अर्थ बुझ्न विशिष्ट ज्ञानको आवश्यकता पर्दैन सामान्य मानिसले पनि बुझ्न सक्छन् ।

लक्षणाशक्ति

लक्षणामा वाच्यार्थलाई पूर्ण रूपमा त्यागेर मात्र व्यङ्ग्य अर्थको बोध हुन्छ । मुख्य अर्थमा बाधा परे पनि मुख्यार्थले नै युक्त भई रूढ र प्रयोजनमध्ये कुनै एउटा सम्बन्धद्वारा जुन वृत्तिले अर्को अर्थ बुझाउँछ, त्यो आरोपित शक्तिलाई लक्षणा भन्दछन् । यो शक्ति अर्पित वा कल्पित हुन्छ र स्वाभाविकभन्दा भिन्न हुन्छ (विश्वनाथ, सन् २००७ पृ.३९) । लक्षणा वृत्तद्वारा बोध हुने ध्वनि भएकाले यसलाई लक्षणामूलक ध्वनि पनि भनिन्छ । वाच्य अर्थ पूर्ण रूपमा तिरस्कृत हुने भएकाले यसलाई अत्यन्त तिरस्कृतवाच्य ध्वनि पनि भनिन्छ । वाच्यार्थमा बाधा उत्पन्न भएर मात्र व्यङ्ग्यार्थ बोध भएकाले व्यङ्ग्यार्थ गूढ रूपमा रहेको हुन्छ ।

व्यञ्जनाशक्ति

अभिधा, लक्षणा जस्ता शक्तिहरूले आफ्नो अर्थ दिइसकेपछि जुन शक्तिबाट अर्को अर्थ ग्रहण हुन्छ त्यो व्यञ्जना शक्ति हो। यसले अभिधा र लक्षणाद्वारा बोध हुन नसक्ने विशिष्ट अर्थको बोध गराउँछ (गडतौला, २०७१, पृ. ८१)। व्यञ्जना अर्थ विशिष्ट किसिमको हुने भएकाले अर्थ बुझ्ने पाठक पनि विशिष्ट ज्ञानवानको अपेक्षा गरिन्छ। यसलाई व्यञ्जनार्थ, ध्वन्यार्थ र प्रतीयमानार्थ पनि भनिन्छ। यो शक्ति हुँदा अर्थ र शब्दमा व्यङ्ग्य-व्यञ्जक सम्बन्ध हुन्छ। अभिधा र लक्षणशक्ति शब्दमा मात्र हुन्छ भने व्यञ्जनाशक्ति शब्द र अर्थ दुवैमा हुन्छ।

यसरी पूर्वीय साहित्य सिद्धान्तमा अनेकौं खण्डन मण्डन भई पछिल्लो चरणमा आएको चर्चित सिद्धान्त ध्वनिसिद्धान्त हो। रससिद्धान्तले समेट्न नसकेका व्यङ्ग्यार्थ प्रधान रचनाहरूलाई पनि ध्वनिले समेटेको छ। वाच्यार्थ र लक्ष्यार्थबाट अर्थ स्पष्ट नभएमा त्यस्तो अवस्था व्यञ्जनार्थबाट अर्थ बुझ्न सकिन्छ। त्यो ध्वनिको तहमा अर्थ हो। यो सिद्धान्तले कल्पनात्मक स्वरूपको अप्रत्यक्ष अर्थको अपेक्षा गर्छ। साहित्यमा मानवीय संवेदना कलात्मक रूपमा उद्घाटन गर्न ध्वनि अन्तःरङ्ग भएर आउने हुँदा साहित्यिक रचनाबाट प्रकट हुने ध्वनि वा व्यङ्ग्यार्थ खोजी गरेर रचनाको ध्वनित अर्थ निरूपण गर्न सकिन्छ भने ध्वनिसिद्धान्तको सैद्धान्तिक मान्यतालाई आधार बनाएर दिनेश अधिकारीद्वारा लिखित कविता हर्कबहादुरको विश्लेषण गरिएको छ।

हर्कबहादुर कविताको विश्लेषण

‘हर्कबहादुर’ कवितामा गाँस, बाँस र कपासको समस्याले आक्रान्त बनेको हर्कबहादुर पात्रका माध्यमबाट आम नेपालीहरूका दुःख, वेदना र पीडाका बारेमा उजागर गरिएको छ। देशको साधन स्रोतको प्रयोग शासक वर्ग र सीमित सम्पन्न वर्गले मात्र गर्दा आम नेपालीले दुःख पाउनुपरेको भन्ने घुमाउरो अर्थ अभिव्यक्त भएको छ। कविले हर्कबहादुरका विविध सन्दर्भ र प्रसङ्ग उल्लेख गर्दै देशको सामाजिक, राजनैतिक, आर्थिक क्षेत्रका विकृति र विसङ्गतिका बारेमा व्यङ्ग्य गरेका छन्। हर्कबहादुर कवितालाई शीर्षकीय व्यञ्जना, आर्थिक व्यञ्जना, सामाजिक व्यञ्जना, राजनैतिक व्यञ्जन, मानवतावादी व्यञ्जन गरी विभिन्न शीर्षकमा विभाजन गरी अभिधा, लक्षणा र व्यञ्जना तहका अर्थको खोजी व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ।

विषयगत सन्दर्भ

‘हर्कबहादुर’ कविता दिनेश अधिकारीद्वारा लेखेको प्रसिद्ध फुटकर कविता हो। यो कविता मुक्त लयमा ६ ओटा अनुच्छेद र ११३ ओटा पङ्क्तिमा संरचित छ। यो कविता भावगत विविधता, शैलीगत नवीनता, सरल र सहज भाषामा लेखिएको छ। यो कवितामा वर्गीय असमानता, जातिय विभेद, आर्थिक विषमता, अशिक्षा जस्ता कुराले नेपालीका जीवन कष्टकर भएको विचार अभिव्यक्त भएको छ। सोभो अर्थमा हर्कबहादुर भन्ने पात्रको चारित्र चित्रण गरिएको भए पनि व्यञ्जनार्थमा सबै नेपालीका समस्या र भोगाइहरू कवितामा तेजिलो रूपमा प्रस्तुत भएको छ। समाजमा व्याप्त गरिब निमुखाप्रति गरिने दमन, अन्याय, अत्याचारका विरुद्धमा व्यञ्जनार्थमा विद्रोहको स्वर अभिव्यक्त भएको छ। राष्ट्रियता, स्वाधीनता, नागरिकता, स्वतन्त्रता केवल नारामा मात्र सीमित छन्। आम नागरिकले तिनको उपभोग गर्न पाएका छैनन् भन्ने तिखो व्यङ्ग्य कवितामा अभिव्यक्त छ।

नेपालीहरूले जति श्रम गरेर पनि श्रमको मूल्य नपाई एक पेट खान र एकसरो लुगा लगाउन नपाउने अवस्थाप्रति तिखो व्यङ्ग्य गरिएको छ। ती श्रमजीवी नेपाली जसले कुनै छलकपट नगरी सुकर्म गरी बाच्नेप्रति कविले सलाम गरेका छन्।

शीर्षकीय व्यञ्जनार्थ

‘हर्क’ र ‘बहादुर’ दुई पदीय नाममा शीर्षक संरचित छ। ‘हर्क’ अर्थात् हर्ष आनन्द, खुसियाली हुन्छ र ‘बहादुर’ अर्थात् आँट, साहस, सुन्याइँ काम गर्न सक्ने भन्ने अर्थ हुन्छ। तर समग्र कवितामा यो गुण हर्कबहादुरमा पाइँदैन। कवितामा यसको अर्थ व्यञ्जना तहमा मात्र गुञ्जित छ। कवितामा हर्कबहादुरलाई माध्यम बनाएर कविले अनेकौँ विवशताहरू सहेर बाँच्न बाध्य नेपाली किसान, श्रमिक र मजदुरहरूको यथार्थ चित्रण गरेको छ। नेपालीमा शासक वर्ग र सम्पन्न वर्गका हातमा मात्र साधन स्रोत पुनाले अधिकांश नेपाली गरिबीको दुश्चक्रमा पर्नु परेको छ। हर्कबहादुर पनि श्रमजीवी, सोभो, गरिब, अशिक्षित, निमुखा वर्गको आम नेपालीको प्रतिनिधि पात्र भएकाले शासक वर्ग र सम्पन्न वर्गबाट पलपल प्रताडित हुनु परेको छ। हर्कबहादुरलाई दाउरा बोक्ने दुःखी देखेर दाउरे, शरीर चाउरी परेको देखेर चाउरे, रङ कालो भएकाले काले भनेर उपनामबाट अपहेलित हुनु परेको छ। उसले आफ्नो सक्कली नाम सुन्न बाबु सराद्धे पर्खनुपर्छ। यसबाट नेपालीको वास्तविक अवस्था कस्तो रहेछ भन्ने व्यञ्जनार्थको तहमा अर्थ अभिव्यक्त भएको छ। उसले अन्न फलाउँछ तर पेटभर खान पाउँदैन। उसले रातदिन काम गर्छ तर श्रमको उचित मूल्य नपाएर आफ्नो आइ ढाक्न कपडा किनेर लाउन सकेको छैन। उसले नाङ्गो आइमा भारी बोक्न बाध्य छ। राजनैतिक दलहरूले भण्डामा अनआवश्यक कपडा खर्च गरिरहेका छन्। त्यसले कति लुगा नहुनेहरूका लागि लगाउन लुगा पुग्छ। उसलाई आफूले उपयोग गर्न नपाउने वस्तुको कुनै काम छैन भन्ने कुरा थाहा छ। ऊ यी सबै कुरा देखेर हास्छ। ऊ अर्जुनभन्दा कम पौरखी छैन। कुनै गते, बार, महिना, ऋतु, वर्ष नभिनी काम गर्दछ। ती समय सूचक गणनाको उसका लागि कुनै अर्थ छैन किनकी उसले कर्मको उचित फल पाउन सकेको छैन। उसले कर्मको फल माग्दा शासक वर्गबाट सजाए पाएको छ। ऊ बन्दुको पक्षमा नभइ बन्दुक समाउने हरेक हातहरूलाई कोदाली दिइ काममा लगाउन पर्छ भन्न पक्षमा छ। शासक वर्ग उनका कुरा सुन्न तयार छैन। हर्कबहादुर देशका आम नागरिकहरूलाई शासक वर्गले देशका ठेसका रूपमा हेरेका छन्। हर्कबहादुर देशका आम नागरिकहरूले आफ्नो देशमा बसेको महसुस गर्न सकेका छैनन्। राज्यले उनीहरूका आपतविपतका बेलामा पनि कुनै काम गर्ने सकेका छैन। देश भन्नु कुनै निश्चित समुदायका लागि मात्र भएको छ भन्ने व्यञ्जनार्थ अभिव्यञ्जित भएको छ। हर्कबहादुरले आफ्नो, श्रीमती, छोरा र छोरीका न्यूनतम आवश्यकता पनि पूरा गर्न सकेको छैन। त्यसका लागि ऊ निरिह सहिदको फोटो जस्तै टुलुटुलु हेरेर बस्न बाध्य छ। हर्कबहादुरले कुनै गलतका काम गरेको छैन। हर्कबहादुरजस्ता श्रमजीवी आम नेपालीहरूलाई कविले सलाम गरेका छन्। कविले कवितामा समग्र पङ्क्तिहरूमा श्रमजीवी आम नेपालीहरूका प्रतिनिधि पात्र हर्कबहादुरका विविध पक्षहरूको चर्चा गर्दै अभिधा अर्थमा भन्दा चेतनामूलक अस्तित्वबोध व्यञ्जनार्थ भएको छ।

आर्थिक व्यञ्जनार्थ

हर्कबहादुर कवितामा २०४६ साल अगाडि देशमा आर्थिक क्रियाकलाप नभएकाले रोजगारीको उचित व्यवस्था हुन नसकेको सन्दर्भ उल्लेख गरिएको छ। अर्कोतर्फ दैनिक श्रम गरेपनि श्रमको उचित मूल्य नपाउँदा एक छाक

खान र एकसरो लुगा लगाउन नसक्ने नेपालीका कारुणिक आर्थिक अवस्थाको चित्रण गरिएको छ । धनी वर्ग र शासक वर्गका शोषण र अत्याचारले भन्नु आम नागरिकको जीवन कष्टकर बनेको सन्दर्भहरू कवितामा उल्लेख छ । यो कविता तिनै नेपालीका पक्षमा विद्रोह स्वर व्यङ्ग्यर्थमा अभिव्यक्त प्रकट भएको छ ।

उसलाई धेरै नामहरूबाट चिन्न सकिन्छ

ऊ दाउरे पनि हो

ऊ चाउरे पनि हो

ऊ काले पनि हो

अरूहरूबाट आफ्नो सक्कली नाम सुन्न

व्यक्ति, जसले बाबुको सराद्धे पर्खनुपर्छ

ऊ हर्कबहादुर हो (अधिकारी २०७४, पृ. १)

शासक र धनी वर्गले उनीहरूलाई कामअनुसार दाउरा बोकेको बेला दाउरे, छाला चाउरी परेकाले चाउरे र घामले डढेर कालो भएकाले काले भनेर हेपेर हर्कबहादुरलाई बोलाउनु अभिधार्थ हो भने आम नेपाली नागरिकको पहिचान हराउँदै गएको अवस्था प्रस्तुत गर्नु व्यञ्जनार्थ हो । हर्कबहादुरले आफ्नै नामले चिनिएर बाच्च चाहनु विद्रोह व्यञ्जनार्थ अभिव्यक्त हो । समाजमा गरिबलाई हेर्ने हेपाहा दृष्टिकोणले गर्दा हर्कबहादुरले अरूका मुखबाट आफ्नो नाम सुन्न बाबुको सराद्धे पर्खनु परेको छ । हर्कबहादुरले यो सराद्धे कर्म गरेको हो भनि सराद्धे गर्ने पुरोहितले उनको नाम उच्चारण गर्नु अभिधार्थ हो । कवितामा हर्कबहादुरका माध्यमबाट आफ्नो नाम हराउँदै गएका आम नेपालीका पहिचान खोज्नु विद्रोह व्यञ्जनार्थ स्वर अभिव्यञ्जित हुनु हो ।

हर्कबहादुरलाई आफू बाँचेको युग थाहा छैन

गते,

बार,

महिना,

ऋतु,

वर्ष

र तिथि पनि थाहा छैन

समय, सायद आफ्नो पुच्छर आफैँले निल्ने सर्पले भोग्छ

समय, सायद हातहतियार छाड्ने कल-कारखानाले भोग्छ

योजनाले भोग्छ

साइरनले भोग्छ (अधिकारी २०७४, पृ. २-३)

माथिको पङ्क्तिमा आम साधारण नेपालीहरूको प्रतिनिधि पात्र हर्कबहादुरलाई गते, बार, महिना, ऋतु, वर्ष र तिथिको उसलाई कुनै अर्थ छैन। उसका लागि यो दिन बिदा या यो तिथिमा यो पर्व कुनै मतलब छैन। दिनरात काम गरेर समय बितिरहेको छ भने अभिधा अर्थ हो। तर उसले आफ्ना लागि कुनै समयको उपयोग गर्ने पाएको छैन भने व्यञ्जनार्थ हो। समय हतारहतारमा अगाडि बढ्नेहरूले बुझेका छन्। उनैले उन्नति प्रगति गरेका छन्। हर्कबहादुरको काम निरर्थक भएको छ। सर्पले हतारमा आफ्नो पुच्छर निले जस्तो भएको छ। समय विनाश गर्ने हातहतियार उत्पादन गर्ने कलकारखानाहरूले बुझेका छन्। छिट्टै आफ्नो टुङ्गोमा पुग्न हतारिएका वा कुनै आपतकालमा बच्ने साइनहरूले समयलाई बुझेका छन्। हर्कबहादुर आजसम्म समय बुझेको छैन र उसले आफ्नो लागि समय भोगेको छैन। उसले अभैसम्म राज्यसित समय मागेको छैन अर्थात् आफ्नो हक, अधिकार र पहिचान उसले मागेको छैन। हर्कबहादुर जस्ता आम नेपालीहरूले आफ्ना लागि समय भोग्न पाएका छैनन् भन्ने घुमाउरो व्यञ्जनार्थ प्रकट भएको छ।

सामाजिक व्यञ्जनार्थ

नेपाली समाज धनी र गरिब तथा शोषक तथा शोषित वर्गमा विभाजित छ। कवितामा तिनै गरिब र शोषित वर्गका वास्तविक यथार्थ अभिधार्थमा अभिव्यक्त गरिएको छ। भने व्यञ्जनार्थमा समाज सबैको श्रमको उचित मूल्य पाउनु पर्ने र वर्गीविभेद अन्त्य हुन पर्ने आवाज अभिव्यक्त भएको छ।

हर्कबहादुर कुनै अर्जुनभन्दा कम पौरखी छैन

बिहान भिसमिसेमै गोरु नारेर ऊ

कहिले बाँभो मारन जान्छ

कहिले कोदाली बोकेर

आली ताछ्ने र बाउसे गर्न भ्याउँछ (अधिकारी २०७४, पृ. १)

माथिको पङ्क्तिमा हर्कबहादुर जस्ता श्रमजीविले दिनरात काम गरे पनि श्रमको उचित मूल्य पाएका छैनन्। उनीहरू गर्ने कर्म कुनै सर्वश्रेष्ठ धनुषधर अर्जुनको भन्दा कम छैन। हर्कबहादुर जस्तै बहुसङ्ख्यक नेपालीहरू किसान भएकाले खेत खन्न, गोरु जोतन, आली ताछ्ने र बाउसे गर्ने काम गर्दछन्। नेपालमा कृषि कर्म गर्ने किसानले नै खान नपाउने अवस्थाप्रति व्यङ्ग्य गरेकाले अभिधा अर्थमा भन्दा व्यञ्जना अर्थमा अभिव्यक्ति भएको छ। समग्र कवितामा किन यसरी दुई वर्गमा विभाजन भएको त्यसको अन्त्य हुनुपर्छ भन्ने मूल विद्रोह व्यञ्जना विचार कवितामा अभिव्यञ्जित छ।

भनेँ नि-

हर्कबहादुरको देश छैन

हर्कबहादुर हरिऔनको बासिन्दा मात्र पनि होइन

ऊ तपाईंको गाउँमा सहरमा देशमा पनि भेटिन सक्छ

जीतबहादुर पनि हर्कबहादुर हो

भीमप्रसाद पनि हर्कबहादुर हो

हर्कबहादुर एकलव्यको नयाँ संस्करण हो (अधिकारी २०७४, पृ. ४)

आफ्नो पहिचान हराउँदै गएका दीनदुःखी, श्रमजीवी, किसान, मजदुर सबैलाई हर्कबहादुर भन्न मिल्छ भन्ने अभिव्यक्ति कवितामा प्रस्तुत भएको छ । हर्कबहादुर जस्तै पीडा र दुःख भएका हरिऔन निवासी व्यक्तिहरू पनि हर्कबहादुर हुन् । हर्कबहादुर जस्ता श्रमजीवी व्यक्तिहरू हाम्रा गाउँ सहर जताततै भेटिन्छ । ती सबै श्रमजीवी नेपालीहरू हर्कबहादुर हुन् । त्यसैले जीतबहादुर पनि हर्कबहादुर हो भने भीमप्रसाद पनि हर्कबहादुर हो । कवितामा हर्कबहादुर समग्र देश भरी भेटिन्छन् भन्ने अभिधार्थ अभिव्यक्त भएको छ । हर्कबहादुर कुनै व्यक्तिको नाम मात्र नभएर दीनदुःखी, श्रमजीवी, किसान, मजदुरको पहिचानका रूपमा प्रस्तुत गर्नु व्यञ्जनार्थ अभिव्यक्त हो ।

गुरु द्रोणचार्यले छुत्र जातको भनेर एकलव्यलाई धनुषवाणको शिक्षा दिन अस्वीकार गरे तापनि उनले गुरु द्रोणचार्यको प्रतिमा स्थापना गरेर धनुषवाण शिक्षा पूरा गरेका थिए । धनुषवाणको शिक्षा पूरा गरेपछि गुरुलाई गुरुदक्षिण दिन खोज्दा गुरु द्रोणचार्य कपटपूर्ण धनुष हान्ने मुख्य बुढी औला मागी एकलव्यमाथि अन्याय गरेका थिए । अहिले पनि नेपालमा यस्ता अन्यायी शासक देशमा रहेको छन् । एकलव्य जस्तै आम साधारण नेपालीहरूले पटक गुरुदक्षिणावापत तुलो मूल्य चुकाउनु परेको छ र यस्ता द्रोणचार्य जस्ता अन्यायी वर्ग देशभरि भएको व्यङ्ग्यार्थ कवितामा भाव प्रस्तुत भएको छ । त्यसैले कवितामा आमनेपालीहरूलाई सजक बनाउँदै जीवनको अस्तित्व बोध र जीवनको मूल्यको खोजी गर्ने व्यञ्जनार्थमा विद्रोह र सचेत गरिएको छ ।

राजनैतिक व्यञ्जनार्थ

यो कविता २०४६ सालको परिवर्तन आउनुभन्दा अगाडिका लेखिएको कविता हो । तत्कालीन पञ्चायती व्यवस्थाको थिचोमिचो र उक्त व्यवस्थाका विरोधमा स्थापना भएका विभिन्न राजनैतिक दल क्रियाकलाहरूलाई कविताको विषय बनाइएको छ ।

लुगा फाट्छ, छाला फाट्दैन

छाला, साहू काढेर किन्न पनि पाइन्न

ऊ नाङ्गो आडले भारी बोक्छ

ऊ नाङ्गो आडले धर्ती जोत्छ

हो, गाउँका सभा समारोहमा जाँदा

हर्कबहादुर-

टिठलाग्दा आँखाले

घरी भन्डा र घरी आफ्नो आड हेर्छ
 घरी आफ्नो आड र घरी भन्डा हेर्छ
 सायद हर्कबहादुर
 छातीभित्र अट्टहास पनि हाँस्छ
 सायद हर्कबहादुर
 मनहरूमा कोलम्बस पनि बाँच्छ-
 कि, मान्छेको प्रयोगमा आउनुभन्दा पर
 वस्तुको अर्को ठूलो उपयोगिता छैन भने
 बटुलेर संसारभरिका भन्डाहरू
 लुगा सिउँदा
 हरेक नाङ्गोलाई भाग पुन्छ (अधिकारी २०७४, पृ. २)

माथिको पक्तिमा हर्कबहादुर भन्ने पात्रका माध्यमद्वारा श्रम गरेर खाने नेपालीको कारुणिक अवस्था कवितामा प्रस्तुत गरिएको छ। गरिब श्रमजीवीहरूले जति दुःख गरेपनि एक गाँस खान र एकसरो लाउन धौऊ- धौऊ छ। उनीहरूले लुगा किन्न पनि साहसित ऋण लिएर किन्नु पर्ने अवस्था रहेको छ। यस्तो गरिबीका अवस्थाका कारण हर्कबहादुरले ऋण लिएर कपडा किन्नुभन्दा बरु नाङ्गो आइले भारी बोक्ने, धर्ती जोत्ने काम गर्दछ भन्ने अभिधा अर्थ प्रस्तुत गरिएको छ। यस सन्दर्भबाट नेपालीले काम गरे पनि उचित पारिश्रमिक पाएका छैनन्। त्यसैले हर्कबहादुर जस्ता आम नेपालीको आर्थिक अवस्था दयनीय भएको अर्थ व्यञ्जनार्थमा प्रकटीकरण भएको छ। देशमा स्वतन्त्रता आएको भनिए पनि कामको सम्मान हुन सकेको छैन। देशको स्रोत साधनमा सीमित वर्गले मात्र लाभ लिएका छन्। ती वर्गले देशको धनसम्पत्ति दुरुपयोग गरेका कारण नेपालीले दुःख पाएको भन्ने व्यञ्जनार्थमा प्रकटिकरण भएको छ।

हर्कबहादुर दूरदर्शी छ। उसको विचारमा कुनै वस्तु प्रयोगमा नआउनु त्यसको कुनै उपयोगिता हुँदैन। त्यसैले राजनैतिक दलका पार्टीहरूले भन्डा बनाएर कपडा खर्च गर्नुभन्दा त्यो भन्डाको कपडा बनाएर लुगा लगाउनु राम्रो हो। ती कपडाको सही सदुपयोग हुन्छ। प्रयोग आउनु र उपयोगी हुनु ठूलो कुरा हो। पार्टीका भण्डा बनाएर अनावश्यक ठाउँमा खर्च गर्नुभन्दा बरु ती कपडा लुगा बनाएर लगाउनु राम्रो हो भनेर व्यङ्ग्यर्थ प्रकटीकरण गरिएको छ। हर्कबहादुरले अमेरिका पक्ता लगाउने क्रिस्टोफर कोलम्बसले जस्तै नयाँ कुरा पक्ता लगाएको छ। उसले संसारमा भएका कुनै पनि वस्तुहरू यदि आवश्यकता परेको मान्छेका उपयोगमा आएनन् भने तिनको कुनै अर्थ हुँदैन। उसले देशका नाममा, कुनै दल वा वर्गविशेषको पहिचानका नाममा बनाइएका विभाजनकारी मानिसका आफ्नै इच्छाआकाङ्क्षा र अभिलाषाहरू हुन्छन्। उनीहरूको मजबुतीको फाइदा उठाएर दलगत

हिसाबले भण्डा बोकाउन हुँदैन । दलगत स्वार्थ छोडेर मानवहीतका लागि खान र लुगाको प्रबन्ध गर्नुपर्ने अभिधा अर्थमा भन्दा विद्रोह व्यञ्जनार्थ भाव अभिव्यक्ति भएको छ ।

हर्कबहादुरले आजसम्म समय भोगेको छैन

हर्कबहादुरले अभैसम्म समय मागेको छैन

समयको नाममा

भोग्दा-

उसले महिषासुर भापडहरू भोगेको छ

माग्दा

उसले अन्नका दानाहरू मागेको छ

कपासका गाँठ र बारीका पाटाहरू मागेको छ

एउटा एउटा बन्दुक बोक्ने हातलाई

एउटा एउटा कोदाली दिनुपर्छ

हर्कबहादुरले सधैं कोदाली मागेको छ (अधिकारी २०७४, पृ. ३)

माथिको पक्तिमा हर्कबहादुर दिनरात नभनी परिश्रम गर्छ । उसलाई समय ख्याल गर्ने फुर्सत छैन । उसको श्रमको उचित मूल्य पाएका छैन । काठोर परिश्रमका बाबजुत पनि दैनिक गुजारा चलाउन कठिन छ । उसले आफ्नो परिवारका लागि समय दिन सकेको छैन । उसले आजसम्म आफ्नो लागि समय भोगेको छैन । उसले केवल नाङ्गो आड ढाक्न चाहिने लुगा बनाउनलाई कपासका गाँठा र काम गर्न बारीका पाटाहरू मागेको छ । अर्थात् गाँस, बास र कपासका आधारभूत आवश्यकता जुटाउन चाहेको छ ऊ श्रमको पक्षमा छ । सबैले परिश्रम गर्नु भन्ने उसको मान्यता छ । राजनैतिक दल खोल्ने भन्दा, भोला र बन्दुक मात्र बोकेर नेपालीहरूको जीवन परिवर्तन नहुने पक्षमा छ । कुनै नेता या साहु हुँदैमा काम गर्ने नहुने होइन । सबैले देश विकासमा मिलेर काम गर्नुपर्छ । बन्दुक बोक्ने हातले कोदाली बोक्नुपर्छ भन्ने अभिधा अर्थ छ । हर्कबहादुर जस्ताले श्रम गरे पनि श्रमको उचित मूल्य पाएको छैन । उसले हामी जस्ताले पनि आफ्ना लागि समय भोग्न पाऔँभन्दा उल्टै उसले दण्ड पाएको विरोध व्यञ्जनार्थ अभिव्यक्त भएको छ ।

राष्ट्रियता ! राष्ट्रियता !! राष्ट्रियता !!!

स्वाधीनता ! स्वाधीनता !! स्वाधीनता !!!

नागरिता ! नागरिता !! नागरिता !!!

परार उसकी सात वर्षे छोरी

सर्पले टोकेर अकाल मर्दा

खै ! राष्ट्रियता औषधीमा अनुवाद हुन सकेको ?

पोहोर अनिकालबाट बच्च

छोरो मुग्लान भासिँदा

खै ! स्वाधीनताले 'नजा' भन्न सकेको ?

यसपालि

बाढीले गाउँ बगाउँदा

खै ! नागरिकता घर भएर ठडिन सकेको ? (अधिकारी २०७४, पृ. ४)

राज्य आम नागरिकका हित र समस्यामा सहयोगका लागि स्थापना भएको हुन्छ। तर राष्ट्रले नागरिक पिच्छे फरक व्यवहार गर्ने थाले राष्ट्रको उन्नति हुँदैन। प्रस्तुत पक्तिमा हर्कबहादुर जस्ता आम सर्वसाधारणलाई गरेको व्यवहार हेपाहा र आलोच्य छ। हर्कबहादुरको सातवर्षे छोरीलाई सर्पले टोक्दा राज्यले उपचार नगरी दिँदा उनको मृत्यु भयो। ऊ र ऊजस्ता सर्वसाधारण नेपालीका लागि राष्ट्रियता भनेको केवल भनाइ मात्र सीमित छ। नेपालीहरू स्वाधीन स्वतन्त्र मुलुक भनेर गौरव गर्दछौं। देशमा आर्थिक उन्नति-प्रगति नहुँदा नेपालीहरू विदेश काम गर्न जान बाध्य छन्। आम नेपाली जस्तै हर्कबहादुरको छोरो पनि देश छोडेर अन्य देशमा जादा देशको स्वाधीनताले नजा भन्न सकेको छैन। राज्यले देशका नागरिकका लागि अभिभावक हो। आफ्ना नागरिकलाई समस्या पर्दा सहयोगी भूमिका खेल्नुपर्ने हो। तर हर्कबहादुरको घर बाढीले बगाउँदा राज्यबाट कुनै सहयोग पाउन सकेनन्। राज्यको नागरिक भएर नागरिकता लिनु मात्र भयो। माथिको पङ्क्तिमा हर्कबहादुर लगाएर आम सर्वसाधारणका लागि राष्ट्रियता, स्वाधीनता र नागरिकता जस्ता कुरा केवल नारामा मात्र सीमित भएको भन्ने अभिधार्यमा भन्दा व्यञ्जनार्थमा अभिव्यक्ति भएको छ।

मानवतावादी व्यञ्जनार्थ

देशमा दैनिक श्रम गर्ने श्रमिकले खान लाउन नपाउने कारुणिक अवस्था चित्रण कवितामा गरिएको छ। आम साधारण नेपाली बिरामी पर्दा मर्नुपर्ने बाध्यता छ। मानिसले पाउने गाँस, बास, कपासको व्यवस्था राज्यबाट हुन सकेको छैन भन्ने प्रसङ्ग उल्लेख गर्दै आम नेपालीको कारुणिक अवस्था कवितामा प्रस्तुत गरिएको छ।

हर्कबहादुर भोक हो

भोकको देश र भेष पनि हुँदैन

भोकको आफन्त र पराई पनि हुँदैन

हर्कबहादुर ठेस हो

पीडा आकारमा आबद्ध हुँदैन

पीडाको साँध-सिमाना र घरबार पनि हुँदैन

म साँच्चै भन्छु-

भोक यदि देश हो भने

हर्कबहादुरभन्दा सुकिलो अर्को देश हुनै सक्तैन

शोक यदि देश हो भने

हर्कबहादुरभन्दा ठूलो अर्को देश हुनै सक्तैन (अधिकारी २०७४, पृ. ३)

हर्कबहादुरले रातदिन परिश्रम गर्छ तर पनि भोकै छ। हर्कबहादुर जस्तै आम नेपालीले परिश्रमको फल पाएका छैनन्। दुई छाक टार्न र एकसरो लुगा लगाउन कठिन छ। कुनै समय भोकै बस्नुपर्ने विवशता छ। भोको अवस्थामा अन्य कुरा सोच्ने फुर्सत हुँदैन केवल भोक कसरी मेटाउने भन्ने चिन्ता हुन्छ। भोक जुन देशमा बस्ने मानिसलाई पनि लाग्छ। भोक देखिने भेष हुँदैन। यो केवल खाना खाएर भोक मेटाउन सकिन्छ। खान नपाए प्राणी बाच्न नसक्ने भएकाले जीवन धन्न पनि जस्तो सुकै कर्म गरेर पनि भोक मेटाउन पर्ने हुन्छ। देशले रोजगारी र खानाको व्यवस्था गर्ने नसक्दा हर्कबहादुर जस्ता मानिसहरू देशका लागि ठेस बनेका छन्। उनीहरू काम र मामको अभावमा दैनिक पीडामय जीवन बिताउन बाध्य छन्। उनीहरू आफू पीडामा भए पनि गलत कार्य गरेका छैनन्। देशमा सीमित शासक र साहु वर्गका कारण देश र जनताले यस्तो दुःख भोग्नुपरेको हो। हर्कबहादुर जस्ता आम साधारण देश बिग्रेको होइन। उनीहरूले कुनै गलत गरेका छैनन्। उनीहरू सुकिला छन्। यो देश हर्कबहादुर जस्ता आम सर्वसाधारणको देश हो। हर्कबहादुरलाई प्रतिनिधि पात्रका रूपमा प्रस्तुत आम नेपालीको वास्तविक कारुणिक अवस्था अभिधार्थमा भन्दा व्यञ्जनार्थमा अभिव्यक्ति भएको छ।

सलाम !

खर्च नपाएर

आफैमा तरुनी छोरीको बैँस र बूढी स्वास्नीको भोक काँपिरहेको

हर्कबहादुरलाई मेरी स्वानीको सिन्दूर-पोतेको सलाम !

सलाम !

दिमागमा छोराछोरीको लुगाफाटो

र छातीमा आफ्नै सहिद तस्बिर टाँगिरहेको

हर्कबहादुरलाई मेरी आमाको काखको सलाम !! (अधिकारी २०७४, पृ. ४-५)

हर्कबहादुर दिनरात काम गर्दछ। काम गरेबापत उसले उचित मूल्य पाएको छैन। उसलाई खानाको व्यवस्था गर्न कठिन छ। खर्चको अभावमा आफ्नी तरुनी छोरीको बिहे गरिदिन सकेको छैन। स्वास्नीलाई खानेकुराको व्यवस्था गर्न नसकेर हर्कबहादुर थरथर काँपिरहेको छ। कविले हर्कबहादुरलाई आफूले केही गर्ने नसकेकोले

आफ्नी श्रीमतीको सिन्दूर र पोतेका तर्फबाट सलाम गरेका छन् । उसलाई आफ्ना छोराछोरीलाई लुगाफाटो किन्न मन्छ । मन भएर पनि किन सकेको छैन । ऊ आफ्ना छोराछोरीका इच्छा आकाङ्क्षा पूरा गर्न नसक्ने मरे जस्तै जिउँदैमा सहिद भएको छ । चाहेर पनि देखेर सुनेर केही गर्न नसक्ने निर्जीव फोटो जस्तो जीवन बिताउन बाध्य भन्ने अभिधा अर्थमा भन्दा व्यञ्जनार्थमा अभिव्यक्ति भएको छ । देशमा हर्कबहादुर जस्ता कर्मशील व्यक्तिलाई सम्मान नभएको व्यञ्जनार्थ अभिव्यक्त भएको छ ।

सलाम !

मान्छे-करडको दतिउन

र हाडको चन्दन लेप नलगाएर

मन्दिर र मस्जिदभन्दा पनि पवित्र बाँचिरहेको

हर्कबहादुरलाई मेरो कविताको सलाम !!! (अधिकारी २०७४, पृ. ५)

हर्कबहादुरले श्रमको मूल्य पाएको छैन । आफू र आफ्नो परिवारलाई गाँस-बासको व्यवस्था गर्ने उसलाई गह्रो छ । ऊ नङ्गो आङ्मा र अर्ध पेट खाएर काम गर्ने बाध्य छ । उसको पेट सुकेर करड देखिएको छ । उसको शरीर दत्तिउनको बोट जस्तो कमजोर भएको छ । हर्कबहादुर जस्ताका साधारण मानिसका करडले दाँत माभने र हाडको चन्दन लगाउने अपराधी शोषकहरू नै हुन् । त्यस्ता शोषकको जिन्दगी बाँच्नेहरूभन्दा हर्कबहादुरको जीवन धेरै पवित्र र उच्च छ । त्यसैले मन्दिर र मस्जिद जस्तै पवित्र भएर हर्कबहादुर बाचेको छ । कुनै कलङ्क नलागेको धार्मिक सद्भाव कायम गर्ने श्रमजीवी हर्कबहादुर हो भन्ने अभिधा अर्थमा भन्दा व्यञ्जनार्थमा कविता सशक्त बनेको छ । कविले हर्कबहादुर जस्ता पात्रका पक्षमा उभिई शोषक र दमनकारीका विरोध कवितामा व्यङ्ग्य गरेका छन् । कविले आफ्नो कमाइखाने सदाचारी आम नेपालीको प्रतितिथि हर्कबहादुरलाई सलाम गरेका छन् ।

निष्कर्ष

दिनेश अधिकारीद्वारा रचित हर्कबहादुर कविता शासक र सम्पन्न धनी वर्गबाट उत्पीडित आम साधारण नेपालीका यथार्थ चित्रण प्रस्तुत भएको छ । देशमा राजनैतिक परिवर्तन आए पनि आम जनताका जीवनमा परिवर्तन आउन सकेन । हर्कबहादुर जस्ता श्रमजीवी नेपालीहरूले श्रमको उचित मूल्य पाउन सकेको छैनन् । उनीहरूले दिनरात काम गरेर पनि आफ्नो न्यूनतम आवश्यकता परिपूर्ति गर्न नसकेकाले पेटभरि खान र एकसरो लुगा लगाउन सकेका छैनन् । हर्कबहादुर जस्ता भोका, नाङ्गा व्यक्तिहरू देश भरी रहेका छन् । उनीहरू के खाउ र के लाउने भनेर दैनिक शोकमा डुबेका छन् । आफू र आफ्ना परिवारका आवश्यकता पूरा गर्न नसकेर जीवित भएर पनि सहिद भई टुलुटुलु हेरेरमात्र बस्न बाध्य भएको ध्वन्यात्मक अभिव्यक्त भएको छ । हर्कबहादुर कोलम्बसले जस्तै नयाँ कुरा थाहा पाउँछ । उसलाई लाग्छ- विभिन्न दलमा लागेर बन्दुक बोक्नेलाई कोदाली दिनुपर्ने र विभिन्न पार्टीका झण्डा बनाएर कपडा खर्च गर्नुभन्दा कपडा लुगा नहुनेलाई लुगा बनाउन दिनुपर्छ सबैले काम गर्नुपर्छ । सबै आम नागरिकले समान किसिमले राज्यका साधन स्रोतको उपयोग गर्न पाउनुपर्छ

भन्ने अभिव्यक्ति कविताको व्यञ्जनार्थमा अभिव्यक्त भएको छ। राज्यमा बस्ने सबै नगरिकले राज्यबाट पाउने सुविधाहरू समान किसिमले बाड्नु पर्ने हो तर हर्कबहादुरका लागि राज्यले विभेद गर्‍यो। उनको छोरीलाई सर्पले टोकेर अकालमा मृत्यु हुँदा राज्यले बेलैमा उपचार गर्न दायित्व लिएन। देशमा रोजगार नभएर उसको छोरो स्वदेशमा काम नपाएर विदेश जान बाध्य भयो। हर्कबहादुरको घर बाढी बगाउँदा राज्यले उसको घर बनाउन सहयोग गरेनन्। देशभरि यस्ता हर्कबहादुर जस्ता घरबारविहीन, गरिब, श्रमजीवी देशका जुनसुकै ठाउँमा भेटिन्छन्। हर्कबहादुर पात्रका माध्यमबाट कविले विद्रोह तहको अभिव्यञ्जनार्थ गरेका छन्। बहुसङ्ख्यक हर्कबहादुर जस्ता देशका नागरिक भएकाले देशलाई नै हर्कबहादुर देश भन्ने व्यञ्जनार्थ अभिव्यक्त भएको छ। समग्र कवितामा आर्थिक विषमता, समाजिक विसङ्गति, राजनैतिक अकर्मन्यता, मानवीय मूल्यहीनताका विरुद्धमा व्यञ्जनार्थ प्रस्तुत भएको छ।

सन्दर्भसामग्री

अधिकारी, दिनेश (२०७४). *धर्तीको गीत*. (तेस्रो संस्क.). ललितपुर : साभा प्रकाशन।

अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६७). *पूर्वीय समालोचना-सिद्धान्त* (सातौँ संस्क.). ललितपुर : साभा प्रकाशन।

उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०५९). *साहित्य-प्रकाश* (छैटौँ, संस्क.). ललितपुर : साभा प्रकाशन।

उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०६१). *पूर्वीय साहित्यसिद्धान्त* (चौथो संस्क.). ललितपुर : साभा प्रकाशन।

गडतौला, नारायण (२०७१). *रस र ध्वनि सिद्धान्त*. काठमाडौँ : प्रगति पुस्तक।

भट्टराई गोविन्दप्रसाद (२०७७). *पूर्वीय काव्य सिद्धान्त* (दोस्रो संस्क.). काठमाडौँ : नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान।

विश्वनाथ (सन् २००७). *साहित्यदर्पणम्*. आचार्य शेषराज शर्मा रेग्मी (पुनर्लेखन). वाराणसी : चौखम्बा कृष्णदास अकादमी।

शर्मा, सोमनाथ (२०५८). *साहित्य प्रदीप*. काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार।

शर्मा, मोहनराज र लुइटेल्, खगेन्द्र (२०७६). *पूर्वीय र पश्चात्य साहित्य सिद्धान्त* (पाँचौँ संस्क.). ललितपुर : साभा प्रकाशन।

Habib, M.A.R. (2006). *A History of Literary Criticism*. Blackwell publishing.

Hawkes, T. (2004). *Structuralism and Semiotics*. Rutledge Taylor and Francis groups.